

Research Paper

**An analysis of the elements and characteristics of Qajar era caravanserais
and their geopolitical dimensions**

Taher Aghamolaei¹, Ali Rahimi Sadegh^{*2}, Ebrahim Khorasani Parizi³

1. PhD student, Department of History, Baft Branch, Islamic Azad University, Baft, Iran.
2. Assistant Professor, Department of History, Baft Branch, Islamic Azad University, Baft, Iran.

ARTICLE INFO

PP: 267-282

Use your device to scan and read
the article online

Keywords:

*Caravanserai, Merchants,
Qajar*

Abstract

The vast country of Iran has always been of interest to trade caravans due to its strategic importance and its location on the Silk Road as a vital and economic highway. The purpose of this research is to examine the characteristics of Qajar period caravanserais. The research method in this research is field-historical and analytical. Thus, first, historical studies were conducted, especially in travelogues, in order to obtain communication routes and intermediate houses of that era. Then, the field study was combined with information obtained from written sources, and the aforementioned settlements and historical studies analyzed the architectural and structural factors of the works. The caravanserais, as a place for merchants and traders, played a significant role in establishing trade relations. Caravanserais were built in most historical periods of Iran. Although trade relations with different countries were resumed during the Qajar period, they never reached the level of previous trade relations. During this period, a number of caravanserais were built, but due to the haste in their construction and the use of poor-quality materials, especially brick, most of these buildings have been largely destroyed or completely demolished today. This research aims to examine the common features of these caravanserais by examining the Qajar period caravanserais and their architectural and structural features.

Citation: Aghamolaei, T., Rahimi Sadegh, A. and Khorasani Parizi, E. (2025). **An analysis of the elements and characteristics of Qajar era caravanserais and their geopolitical dimensions.** *Geography (Regional Planning)*, 15(59), 267-282

DOI: [10.22034/jgeoq.2025.498223.4208](https://doi.org/10.22034/jgeoq.2025.498223.4208)

* **Corresponding author:** Ali Rahimi Sadegh, **Email:** phd.a.r.sadeghii1355@gmail.com

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

The architectural style of the Qajar period became known as the Western architectural style. By examining the architecture of the Qajar period caravanserais, it can be seen that it conforms to the principles of sustainable architecture, and the results of this study can be referred to energy conservation, harmony with the climate, reducing the use of new sources of materials and meeting the needs of residents, harmony with the site and holism. Attention to caravanserais in the Qajar period has been focused on the political and social conditions of each period, as with the authoritative actions of Nasser al-Din Shah in the country, the construction of caravanserais has flourished unlike many other cases, and as a result, communications and trade have also been at a high level. Unlike many other historical buildings, caravanserais are buildings that cannot be understood in isolation and abstractly; because they were not built separately and alone. Each caravanserai, as part of a communication route, needed other buildings along the same road in order to have an effective function, so that the communication chain is complete. The purpose of this research is to examine the use and characteristics of Iranian caravanserais during the Qajar period. This paper attempts to present the subject, reflect the factors influencing these developments, and examine the position of Iranian caravanserais during the Qajar period.

Methodology

The method of this research is historical and the analysis is descriptive-analytical and accompanied by field and documentary studies, the area in question is photographed, and a plan is also prepared. The complete description of the research method, according to the purpose, type of data, and the method of implementation is as follows: In conducting this research, it has been carried out according to the usual method in historical research, which is mostly based on written sources. The tool for collecting information in the present research is in the form of library documents. Therefore, by referring to libraries and examining various sources related to the Safavid and Qajar periods, including books, magazine articles, travelogues, quarterly magazines, reputable Internet sites, etc., information related to the time and place of the research is collected. In addition, survey research and presence at the caravanserai sites and

collection of useful information in this regard have been carried out. The use of information sources from various organizations such as cultural heritage and tourism has also been considered in collecting materials.

Results and discussion

The findings of this research indicate that the caravanserais of the Qajar era, despite their vital role in facilitating trade, security, and social interactions, have largely been destroyed or ruined due to the use of low-quality materials such as mudbrick and hasty construction. Architecturally, these caravanserais continued the Safavid patterns, featuring four-iwan designs and incorporating elements of postal stations (chapar-khaneh). Economic, political, social, and cultural factors—such as trade expansion, centralization policies, the need for road security, and cultural exchanges—played a significant role in their development and evolution. However, declining construction quality and poor management during the Qajar period led to their gradual decline. Today, the surviving caravanserais are regarded as cultural heritage and tourist attractions.

Conclusion

The findings of the researcher's studies showed that regarding the function and importance of caravanserais, it should be said that they played an effective role in the development of human relations in terms of providing conditions of welfare and security for trade caravans on the routes. In the aspect of anthropology and popular culture, the collection of literary works and poems that were formed in circles and gatherings that were sometimes held in coffee houses or in caravanserais; plays a significant role in understanding popular culture. Another important function of caravanserais is their effect on the ease of trade, the welfare and security of merchants from the harm of bandits and familiarity with the products and productions of different ethnicities and nations, which generally occurred in the communities in the caravanserais, which added to the importance of these buildings. Studying the method of construction of the caravanserais helps to understand the

architectural style and method of each period. The difference observed in the construction of caravanserais in different regions indicates the difference in the environmental conditions of that region. As mentioned earlier, the method of building caravanserais in areas with a central courtyard. In desert areas with dome-shaped roofs that allow easier air circulation, and such differences that were discussed and examined in their place. What emerges from this research is that to some extent, the mismanagement and inadequacy of the Qajar kings gradually reduced the grandeur of the growth and prosperity of caravanserais. As we mentioned, in the remaining works from the Qajar period, the quality of construction of these buildings has decreased, and sometimes even the type of brick used in the construction of buildings from the Qajar era is of lower quality, to the point that over time these buildings have been abandoned and generally fall out of favor.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work declaration of competing interest none.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

References

1. Dekhoda, A. A. (1998). *Loghat-nameh Dekhoda* [Dekhoda Dictionary]. University of Tehran Press. (Original work published 1377 SH)
2. Khoda-parasti, F. (1997). *Farhang-e jame'-e vazhegan-e motaradef va motazad-e zaban-e Farsi* [Comprehensive dictionary of Persian synonyms and antonyms]. Center for Printing and Publishing of Textbooks. (Original work published 1376 SH)
3. Rashid al-Din Fazlollah. (1850-1857). *Ruznameh-ye Vaqaye'-e Etefaqiyeh* [The Daily Events Newspaper], 1(1), 1(2), 223, 371.
4. Sohaili, J., & Rasouli, N. (2016). A comparative study of the spatial syntax of Qajar-era caravanserais (Case study: Qazvin and Kashan caravanserais). *Hoviyat-e Shahr* [Urban Identity], 10(26), 47-60. <https://sid.ir/paper/154711/fa>
5. Piri, S., & Afshari Azad, S. (2016). A study of urban caravanserais in the Qajar period in Hamadan: Case study of Haj Safarkhani Caravanserai. *Pazhuhesh-haye Bastan-shenasi Iran* [Iranian Archaeological Research], 6(11), 207-221. <https://sid.ir/paper/245115/fa>
6. Khaksar Bakhtiari, F. (2016). *Caravanserais of Tehran, Varamin and Ray from Safavid to Qajar periods (importance, function, features and developments)* [Master's thesis, University of Tehran].
7. Siroux, M. (1996). *Ancient roads of Isfahan region and related buildings* (M. Mashayekhi, Trans.). National Organization for Protection of Historical Monuments of Iran. (Original work published 1375 SH)
8. Siroux, M. (n.d.). *Caravanserais of Iran and small roadside buildings* (E. Behnam, Trans.). National Organization for Protection of Historical Monuments of Iran.
9. Abdollifard, F. (2004). *Post stations and postal roads in Iran*. Hirmand Publications. (Original work published 1383 SH)
10. Farshchi, H., & Haji-zamani, M. (2019). *Investigation of Iranian caravanserais and related buildings*. *Memari-shenasi* [Architectural Studies], (7).
11. Niknami, K., & Deh-Pahlavan, M. (2013). *Development of Silk Road tourism: Opportunities and challenges*. National Conference on Geography, Tourism, Natural Resources and Sustainable Development.
12. Kiani, M. Y., & Kleiss, W. (1983). *List of Iranian caravanserais*. Organization for Preservation of Ancient Monuments of Iran. (Original work published 1362 SH)
13. Hillenbrand, R. (2004). *Islamic architecture: Form, function and meaning* (B. Ayatollahzadeh Shirazi, Trans.). [Publisher not identified]. (Original work published 1383 SH)
14. Note: SH = Solar Hijri (Persian calendar) dates have been converted to Gregorian where possible. For sources originally published in Persian, I've included both the original Persian title in transliteration and an English translation in square brackets.

مقاله پژوهشی

واکاوی عناصر و ویژگی‌های کاروانسراهای عصر قاجار و ابعاد ژئوپلیتیک آن

طاهر آقاملایی - دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، واحد بافت، دانشگاه آزاد اسلامی، بافت، ایران
علی رحیمی صادق* - استادیار، گروه تاریخ، واحد بافت، دانشگاه آزاد اسلامی، بافت، ایران
ابراهیم خراسانی پاریزی - استادیار، گروه تاریخ، واحد بافت، دانشگاه آزاد اسلامی، بافت، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>کشور پهناور ایران به دلیل اهمیت سوق الجیشی و قرار گرفتن آن در مسیر جاده ابریشم به عنوان شاهراهی حیاتی و اقتصادی، همواره مورد توجه کاروان‌های تجاری بوده است. هدف از انجام این پژوهش بررسی ویژگی‌های کاروانسراهای دوره قاجار است. روش تحقیق در این پژوهش میدانی - تاریخی، تحلیلی است. بدین ترتیب ابتدا مطالعات تاریخی، به ویژه در سفرنامه‌ها به منظور دستیابی به راه‌های ارتباطی و خانه‌های میانی آن عصر انجام شده است. سپس بررسی میدانی با اطلاعات به دست آمده از منابع مکتوب تطبیق داده شده و سکونت‌گاه‌ها و مطالعات تاریخی مذکور عوامل معماری و ساختاری آثار را مورد تحلیل قرار داده‌اند. کاروانسرا به عنوان محل استقرار تجار و بازرگانان در ایجاد روابط تجاری نقش بسزایی داشت. کاروانسراها در بیشتر دوره‌های تاریخی ایران ساخته شده‌اند. در دوره قاجار اگرچه روابط تجاری با کشورهای مختلف از سر گرفته شد، اما هرگز به سطح روابط تجاری سابق نرسید. در این دوره، تعدادی کاروانسرا ساخته شد که به دلیل عجله در ساخت آنها و استفاده از مصالح بی کیفیت، به ویژه خشت، امروزه بیشتر این بناها تا حد زیادی تخریب شده یا به کلی ویران شده است. این پژوهش بر آن است تا با بررسی کاروانسراهای دوره قاجاریه و ویژگی‌های معماری و ساختاری آنها، ویژگی‌های مشترک این کاروانسراها را بررسی کند.</p>	<p>شماره صفحات: ۲۶۸-۲۸۲</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p>

واژه‌های کلیدی:

کاروانسرا، بازرگانان، قاجار

استناد: آقاملایی، طاهر، رحیمی صادق، علی و خراسانی پاریزی، ابراهیم. (۱۴۰۴). واکاوی عناصر و ویژگی‌های کاروانسراهای عصر قاجار و ابعاد ژئوپلیتیک آن. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ۱۵(۵۹)، ۲۶۸-۲۸۲

DOI:10.22034/jgeoq.2025.498223.4208

مقدمه

انسان به سرپناه و مأمن نیاز دارد؛ این مهم نه تنها در سراگاه بلکه از روزگار باستان در سفر هم مورد توجه بوده است. در ایران زمین، در گذشته بسیار دور، آثار از بناها و استراحتگاه‌هایی دیده می‌شود که میان راه بوده و به عنوان استراحتگاه استفاده می‌شده است. بسیاری از آنها با در نظر گرفتن، شیوه‌های ساختمانی، از شاهکارهای معماری و هنری عصر خود محسوب می‌شوند. سابقه ساخت کاروانسرا در ایران به دوره هخامنشی برمی‌گردد که با توسعه قلمروی ایران از قفقاز تا خلیج فارس و از آسیای مرکزی تا آسیای صغیر، مدیترانه و شمال آفریقا، توسعه راه‌ها مورد توجه قرار گرفت. احداث کاروانسرا در منطقه سابقه‌ای بسیار طولانی داشته و ساخت آن در جاده‌های کاروانی به منظور استراحت و سرپناه، در ادوار مختلف، به‌ویژه دوره اسلامی، اهمیت خاصی داشته است. پهناور بودن سرزمین ایران در گذشته باعث احداث راه‌های تجاری و مجموعه‌های وابسته به آن مانند کاروانسراها، جهت استراحت شده است. احداث کاروانسراها در ایران تاریخچه بسیار طولانی دارد؛ چنان‌که بنا به اظهارنظرهای مورخان می‌توان ایران را خاستگاه این‌گونه از بنا به حساب آورد. کاروانسراها، بناهایی هستند که جهت اسکان موقت و استراحت کاروانیان در مسیر راه‌ها ایجاد شده و تحت تأثیر تحولات اخیر در عرصه حمل‌ونقل و ارتباطات، کارایی خود را از دست داده و به ویرانه‌هایی مبدل شده‌اند.

ساخت کاروانسراها به‌واقع یک معماری مشخص سازماندهی شده بود که برای تسهیل در امور حکومتی، تجارت، زیارت و دیگر انواع سفر در نظر گرفته شده بود. کاروانسرداری یکی از کارهای دائمی و پردرآمد تلقی می‌شد که بیشتر بزرگان و ثروتمندان در روزگار پیری به این کار می‌پرداختند. ساخت کاروانسرا در کنار فراهم کردن سایر بسترهای زیربنایی از جمله: برقراری امنیت، ساخت و مرمت جاده‌های بزرگ زمینی و توجه به راه‌های دریایی به انعقاد قراردادهای بزرگ تجاری و صدور کالاهای ایرانی به کشورهای دیگر منجر شد که زمینه‌های این اتفاقات باعث تحولی عظیم در زمینه تجارت شد. ساخت کاروانسراهای دوره قاجار را می‌توان تداوم الگوهای صفوی دانست؛ در واقع به جزئیات فضاها بیشتر توجه شده است. افزایش تردد مسافران و کاروان‌های تجاری موجب بزرگ‌تر شدن کاروانسراها شد؛ بنابراین، الگوی جدیدی متأثر از ترکیب کاروانسراهای چهارایوانی با گونه چاپارخانه‌ای در طراحی کاروانسراها پدیدار شد.

سبک معماری دوره قاجاریه به سبک معماری غربی معروف گشت. با بررسی معماری کاروانسراهای دوره قاجار می‌توان به انطباق آن با اصول معماری پایدار پی برد که نتایج حاصل از این بررسی را می‌توان به حفظ انرژی، هماهنگی با اقلیم، کاهش استفاده از منابع جدید مصالح و برآوردن نیازهای ساکنان، هماهنگی با سایت و کل‌گرایی اشاره کرد. توجه به کاروانسراها در دوره قاجار معطوف به شرایط سیاسی و اجتماعی هر دوره بوده است، چنان‌که با کُنش‌های مقتدرانه ناصرالدین شاه در کشور، ساخت کاروانسراها برخلاف بسیاری موارد دیگر رونق یافته و به تبع آن ارتباطات و تجارت نیز در سطح بالایی قرار گرفته است. کاروانسراها برخلاف بسیاری دیگر از ابنیه تاریخی، بناهایی هستند که در انزوا و به‌طور مجرد قابل درک نیستند؛ چراکه اساساً آنها جداگانه و تنها ساخته نشده‌اند. هر کاروانسرا به‌عنوان جزئی از یک مسیر ارتباطی به‌منظور داشتن کارکرد مؤثر نیازمند داشتن ساختمان‌های دیگری در طول همان جاده بوده است تا زنجیره ارتباطی کامل شود. هدف از انجام این پژوهش بررسی کاربرد و ویژگی‌های کاروانسراهای ایران در دوره قاجار است. در این نگاشته سعی شده ضمن بیان موضوع به انعکاس عوامل مؤثر در این تحولات و بررسی جایگاه کاروانسراهای ایران در دوره قاجار پرداخته شود.

پیشینه تحقیق

خاکسار بختیاری (۱۳۹۵) در تحقیق خود با عنوان «کاروانسراهای تهران، ورامین و ری از دوره صفویه تا دوره قاجار (اهمیت، کاربری، خاصه‌ها و تحولات)» به این نتیجه می‌رسد که کاروانسراها به عنوان محل سکونت تجار نقش مهمی در برقراری روابط تجاری دارند. ساخت کاروانسراها در ایران پیشینه‌ای بسیار طولانی دارد. طبق شواهد موجود در منابع، کشور ایران در ساخت این

سازه از دیگر ملت‌های متمدن پیشی گرفته است. کارآمدی و اهمیت دادن به ساخت کاروانسراها نقش مهمی در حرکت کاروان‌های تجاری و افزایش بازرگانی در کشور داشته است.

ساخت کاروانسراها تا دوره قاجار ادامه پیدا کرد در این دوره علاوه بر استفاده از کاروانسراهای دوره‌های گذشته موارد جدیدی نیز ساخته شد که از نظر اندازه و ارزش معماری به دوره های قبلی خود نمی‌رسند ولی ادامه دهنده آنها بودند (پیربادیان، ۱۳۹۱: ۶). معماری کاروانسراهای دوره قاجار بر این اساس در ساختار معماری و تزیینات، ویژگی‌های بومی ساخت آن قابل مشاهده است. این موضوع در ترازبندی طبقات، میانسرا و همچنین نوع به‌کارگیری مصالح و ساخت پوشش طبقات و به‌ویژه کاربری تجاری کاروانسرا در نوع سامان بخشیدن به طبقات و ارتباط حجره‌ها با هم، ارزشی پایدار از معماری آن دوره را نشان می‌دهد (پیری و افشاری آزاد، ۱۳۹۵). سهیلی و رسولی (۱۹۹۳) در پژوهش خود تحت عنوان: مطالعه تطبیقی نحو فضای معماری کاروانسراهای دوره قاجاریه (مطالعه موردی: کاروانسراهای قزوین و کاشان دریافتند که فضاهای اصلی این کاروانسراها به چند دسته تقسیم میشوند - فضاهای اطراف دالان یا هشتی ورودی؛ حجره‌های اصلی کاروانسرا و دفتر کار حجره‌های اصلی. کاروانسرا تنها محل داد و ستد و مسائل اقتصادی نبوده بلکه مکانی برای تجمع و ایجاد روابط اجتماعی نیز می‌باشد. عباس زادگان (۱۳۸۱) و معاریان (۱۳۸۱) اولین محققانی بوده‌اند که نگرش نحوه فضا را معرفی کرده‌اند. پس از آن با استفاده از این نگرش، پژوهش‌هایی نیز در زمینه‌های شهری در ایران انجام شده‌اند. یزدانفر و همکاران، ۱۳۸۷؛ ریسمانچیان و بل، (۱۳۸۹ و ۱۳۹۰ و مالزاده و همکاران، ۱۳۹۱). سپس معاریان و همکاران این نگرش را در مقیاس معماری مسکن بومی ایرانی (۱۳۹۱ و ۲۰۱۱) گسترش دادند. با توجه به این مطالب، خلاء استفاده از این نگرش در موضوع چیدمان فضایی کاروانسراهای ایرانی و یا به تعبیر بهتر بازارهای سنتی ایرانی در مقیاس معماری احساس میشود. مقالاتی به‌طور پراکنده در مورد کارکردها و ویژگی‌های کاروانسراها منتشر شده است. ولی یک اثر مطلوب که بیانگر بررسی تطبیقی تحولات و کارکردهای کاروانسراهای قاجاریه مبتنی بر سؤالات و فرضیه‌های موجود باشد وجود ندارد. البته در برخی از پژوهش‌های تاریخی مقطع مورد بحث را تحت پوشش قرار داده‌اند.

مبانی نظری

واژه‌شناسی کاروانسرا

کتاب کاروانسراهای ایران اثر محمدیوسف کیانی از نظر بنا و قدمت و نقشه، کاروانسراهای منطقه را مورد بحث قرار داده است. آقایان «یوسف کیانی» و «ولفرام کلایس» که دو جلد کتاب بسیار ارزنده در مورد کاروانسراهای ایران به رشته تحریر درآورده‌اند. «ناصر تکمیل همایون» در پژوهش ارزشمندی به نام «کاروانسرا در فرهنگ ایران» به معرفی کاروانسراها، جایگاه آنها در ادبیات فارسی و معماری کاروانسراها پرداخته است و نتیجه جالبی که می‌گیرد آن است که با اینکه شباهت‌های بسیار میان کاروانسراهای ایران وجود دارد. با توجه به بررسی‌های انجام‌شده، کاروانسراهایی که که یکسان باشد، وجود ندارد؛ وسعت ایران زمین سبب شده با توجه موقعیت‌های فرهنگی، جغرافیایی و نوع مصالح ساختمانی و نبوغ معماران، کاروانسراهای خاصی را پدید آورده است تا جایی که این تنوع زیاد، در دوره اسلامی به‌عنوان شاهکار معمار و بناهای منطقه به‌شمار آمده است؛ بسیاری از معماران و هنرشناسان جهان، از جمله «پروفسور آرتور پوپ»، بر این نکته گواهی داده‌اند. «ماکسیم سیرو» معمار و محقق معروف فرانسوی که مدتی نیز استاد دانشکده هنرهای زیبا در دانشگاه تهران بود و تحقیقات بسیار جامعی در مورد کاروانسراهای ایران انجام داده، در کتاب خود به نام *کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان راه* می‌نویسد: در اواخر دوران ساسانی دو نوع کاروانسرا در سرزمین ایران ساخته می‌شد. یکی از آنها شامل حیاطی بوده که در اطرافش یک نوع دالان عریضی برای چهارپایان ساخته بودند (مانند کاروانسرای

دروازه گنج).... نوع دوم شامل تالارهای مستطیلی است که در اطراف حیاط مرکزی قرار گرفته‌اند و این از خصوصیات کاروانسراهای ایرانی است... در این کاروانسراها (کاروانسرای نوع اول) مسئله اقامت مسافران تقریباً نادیده گرفته شده است (سیرو، ۱۳۷۵: ۶۵). کاروانسرا در خاورمیانه به مسافرخانه‌ها یا مهمان‌خانه‌هایی اطلاق می‌شود که برای راحتی کاروان‌ها در فضای وسیعی قرار می‌گیرند. کاروانسرا کلمه‌ای ترکیب‌شده از دو قسمت «کاروان» و «سرا» است. کاروان یا کاربان (کار + بان) در زبان پهلوی به معنای دسته‌ای از زائران، مسافران و بازرگانان است که برای ایمنی بیشتر با هم سفر می‌کنند و دارای زاد و توشه و چهارپایان هستند. سرا یا سرای در زبان پهلوی نیز به معنای خانه و مسکن است و به این ترتیب کاروانسرا به معنای سرا یا خانه‌ای است که مردم در آن به صورت موقت ساکن‌اند. این کلمه هم‌معنایی هم دارد؛ «رباط» که به کاروانسراهای مستحکم و قلعه‌گون بین راه اشاره دارد و «خان» که به خانه یا کاروانسرا اطلاق می‌شود. در واقع کاروانسراها رباط‌های جامعی هستند که در داخل یا خارج شهر قرار دارند. طویله و بازار کوچکی دارند که به نام غلامخانه مشهور است که در بخش ورودی قرار دارد. اتاق کاروانسالار بالای در ورودی است. گاهی در چهار سوی کاروانسرا برج‌هایی قرار دارد. مسافران، اغلب، شب را در این نوع مهمانخانه که دارای حیاطی بزرگی است می‌گذرانند.

کاروانسرای بزرگ را تیم می‌گویند (دهخدا، ۱۳۷۷: ۲۸۶) «تیم» یا «کاروانسرای بزرگ» عظیم‌ترین گونه بناهای اسلامی است. در تعریفی ساده، کاروانسرا به سازه‌ای اطلاق می‌شود که کاروانی را در خود جای دهد، معمولاً در پلان مربع یا مستطیل، با ورودی بزرگ و بلند، معمولاً بی‌نقش و ساده، با دیوارهایی که گاه دارای بادگیر در انتهای آن است. راهروی طاقدار مدور که بین ورودی و حیاط اندرونی قرار گرفته است، فضای کافی برای اسکان چهارپایان برابر را فراهم کرده است. بر روی سکوی مرتفعی که در اطراف این حیاط قرار گرفته، طاق‌هایی وجود دارد که نمای اندرونی را مفصل‌بندی می‌کند. پشت آنها حجراتی کوچک برای پذیرایی از مسافران بنا شده است. در کاروانسراهای دو طبقه، حجره‌های پایین برای نگهداری کالا و حجره‌های بالا برای اسکان مسافران استفاده می‌شد. از دیگر واژه‌های مرتبط یا مشابه کاروانسراست می‌توان به کاروانخانه و کاروانگاه یاد کرد (خداپرستی، ۱۳۷۶: ۹۵۶). کاروانسرا را تیمچه، سرا، رباط، ساباط، پاساژ و خان نیز می‌نامیدند؛ اگرچه برخی از آنها از نظر ویژگی‌های معماری با کاروانسراها متفاوت هستند. رباط‌های بزرگ و کامل را چه در شهر و چه خارج از آن کاروانسرا می‌نامند. کاروانسرا علاوه بر تالار و ایوان، دارای طویله و انباری بوده، ورودی آن معمولاً بازار کوچکی به نام غلافخانه است و بالای آن چندین اتاق پاکیزه قرار دارد که مختص کاروان‌سالار است. گاهی در دو طرف دروازه کاروانسرا و رباط برج‌هایی بنا می‌شده است که در موقعیت ناامنی مدافعان و راهداران از آنها استفاده می‌کردند. در ادبیات فارسی شاعران و استادان ادب گاه دنیا را به کاروانسرا و مردم را به کاروان تشبیه کرده‌اند. امروزه کاروان یک واژه بین‌المللی است و در اکثر زبان‌ها وجود دارد، در عربی به آن قیروان و کاروان نیز می‌گویند.

روش پژوهش

روش این پژوهش، تاریخی است و تجزیه - تحلیل به صورت توصیفی - تحلیلی و همراه با مطالعات میدانی و اسنادی، منطقه‌ای مورد نظربه صورت عکس برداری، تهیه پلن نیز می‌باشد شرح کامل گردآوری اطلاعات روش تحقیق، بر حسب هدف، نوع داده‌ها و نحوه اجرا بدین طریق می‌باشد که در انجام این پژوهش بر اساس شیوه معمول در تحقیقات تاریخی، که بیشتر متکی به منابع مکتوب و نوشتاری می‌باشد عمل شده است. ابزار گردآوری اطلاعات در پژوهش حاضر به صورت اسناد کتابخانه‌ای می‌باشد. لذا با مراجعه به کتابخانه‌ها و بررسی منابع مختلف مربوط به دوره صفویه و قاجار شامل کتب، مقالات مجلات، سفرنامه‌ها فصلنامه‌ها، سایتهای معتبر اینترنتی و... اطلاعات مربوط به محدوده زمانی و مکانی تحقیق شود. در کنار آن تحقیقات پیمایشی و حضور در محل کاروانسراها و جمع‌آوری اطلاعات مفید در این خصوص صورت گرفته است. استفاده از منابع اطلاعاتی دستگاههای مختلف چون میراث فرهنگی و گردشگری در جمع‌آوری مطالب نیز مدنظر قرار گرفته است

یافته های پژوهش

سوال اول: چه عواملی در گسترش و تحول کاروانسراهای دوره قاجار موثر بودند؟

الف. عوامل اقتصادی موثر بر کاروانسراهای دوره قاجار

خاکسار بختیاری (۱۳۹۵) در تحقیق خود با عنوان «کاروانسراهای تهران، ورامین و ری از دوره صفویه تا دوره قاجار (اهمیت، کاربری، خاصه‌ها و تحولات)» به این نتیجه رسید که کاروانسراها به عنوان محل سکونت تجار نقش مهمی در برقراری روابط تجاری دارند. ساخت کاروانسراها در ایران پیشینه‌ای بسیار طولانی دارد. طبق شواهد موجود در منابع، کشور ایران در ساخت این سازه از دیگر ملت‌های متمدن پیشی گرفته است. کارآمدی و اهمیت دادن به ساخت کاروانسراها نقش مهمی در حرکت کاروان‌های تجاری و افزایش بازرگانی در کشور داشته است.

آرتورپوپ ایرانشناس امریکایی در بررسی هنرهای ایران بر این باور است که پیدایش کاروانسراها در عصر کهن، از زمانی است که تجارت و مبادلات بازرگانی در ایران معمول شده. این بناهای کاروانی، ابتدا بصورت ایستگاههای ساده در کار کوره راهها برای رفت و آمد سوداگران در برقراری مبادلات کالاها کاملاً ضروری بوده است. از این طریق مسافران میتوانستند با اطمینان خاطر لوازم و کالاهای خود را در گوشه‌های نهاده، با چهارپایان خود، در این محلهای امن و راحت، اندکی بیاسایند (احسانی، ۱۳۸۱: ۳۶). «تجارت همیشه در حکومت‌ها نقش بزرگی ایفا میکرد. در دوره قاجار بر طبق آمارهای اقتصادی دولت عثمانی روزانه سه هزار شتر حامل کالا از طرابوزان به مقصد ایران حرکت میکردند و اگر این مقدار نیز از شرق به طرف عثمانی حرکت نمایند، در واقع شهر دارالصفای خوی، روزانه پذیرای شش هزار شتر و شاید انسانهایی در این حدود بود. ایران به سبب قرار گرفتن در موقعیتی سوق الجیشی، همواره یکی از مهمترین مسیرهای ارتباطی شرق با غرب جهان بوده است و یکی از مهمترین راههای بازرگانی جهان باستان، یعنی جاده ابریشم از ایران میگذشت و اگر در گذشتهی این مرز و بوم بنگریم، همواره شاهد تأکید دولتها و حکومتهای با ثبات بر امنیت و گسترش راه و ی راهداری، به سبب اهمیت نظامی، منافع ارزنده اقتصادی، تأمین رفاه اجتماعی، و ... در این خطه هستیم (فرشچی و حاجی زمانی، ۱۳۹۸).

ب. عوامل سیاسی موثر بر کاروانسراها در دوره قاجار

بیش و پیش از هر عاملی، تجارت در پیدایش کاروانسرا نقش زیادی داشت. گسترش تجارت و بازرگانی و فواصل مراکز تجاری، امنیت راهها را مبطلبید و باعث می شد در مسیر جادهها و یا داخل شهرها برای اسایش تجار، کاروانسراهای متعددی بنا گردد. در کنار تجارت، مازاد تولید نیز با توجه به اتکای اقتصادیاغلب حکومت ایران به کشاورزی عامل دیگری در ایجاد کاروانسرا بود. بررسی صادرات و واردات و حکومتهای گذشته در ایران و ممالک پیرامون آن مانند سوریه، عثمانی و مصر به روشنی چرایی ایجاد کاروانسرا را آشکار میکند. در پیدایش کاروانسرا، مسائل نظامی و سیاسی را هم باید در نظر گرفت. درهم آمیختگی واژه رباط با کاروانسرا، ناشی از همین عامل بود (فرشچی و حاجی زمانی، ۱۳۹۸).

در حکومت قاجار نیز همچون دوره صفویه راهها و کاروانسراها در تسریع و بهبود ارتباط میان پایتخت و مراکز ولایات نقشی مهم داشتند و سیاست‌های تمرکزگرایانه دو حکومت را یاری می‌رساندند؛ زیرا همچون اقتصاد و تجارت، در زمینه سیاسی و نظامی نیز سیاست تمرکزگرایی اتخاذ شده بود. در این بخش از تاریخ، همان‌طور که بررسی‌ها نشان می‌دهد، مکان ملاقات، محل اجتماع نسل‌های بسیاری از روشنفکران ایرانی است. این پاتوق‌ها خارج از حوزه رسمی شکل می‌گیرد و آزادانه به نقد اندیشه روشنفکران نسل قبل می‌پردازد و از طریق نقد اندیشه گذشته، روشنفکری نوین شکل می‌گیرد. بنابراین کاروانسراها، قهوه‌خانه‌ها، چایخانه‌ها و ... محل تعامل و تبادل انواع اخبار به ویژه سیاسی بودند. پاتوق، گردهمایی آزادگان است که موضوع اصلی و محوری آن نقد

وضعیت موجود است. مضامین نسبتاً منحصربه‌فردی در پاتوق‌ها دیده می‌شود؛ نقد استبداد، استعمار و ارتجاع و در واقع رفع استبداد محوری ترین فکرتی است که در ضمن آن، مراحل اولیه مشروطیت، همه گروه‌های اجتماعی وارد شده، با هم و به نوعی به یک اجماع گسترده و در دسترس رسیدند. رباطها که در اصل اردوگاههای نظامی جهت ممانعت از شورش شهرهای مخالف اسلام بود، به تدریج با تثبیت مرزها، وظایف کاروانسرا را بر عهده گرفتند و از بعد نظامی خود خارج شدند. عامل مهم دیگری که در پیدایش کاروانسرا تاثیر داشت، دین و مذهب بوده است. با اهمیت معابد خدایان در شهرهای بزرگ، در دوران پیش از اسلام و کانونهای علمی مذهبی دین اسلام در شهرهایی همچون نجف، خراسان و آذربایجان در دوره اسلامی، کاروانسرا نقش زیادی در ارایه خدمات به زائران، علما و طالبان علم و دین داشت. اهمیت این مسئله زمانی روشن میگردد که در سده چهارم ه.ق، واژه کاروانسرا به خانقاه (خانگاه) تعبیر شد. این امر به خاطر گرد آمدن اهل طریقت و صوفیان و نیز زندگی و تحصیل گروههای مذهبی در آن بود(برن، ۱۳۸۳: ۳۴۱).

ج. عوامل اجتماعی موثر بر کاروانسراها در عصر قاجار

با وجود فضاهایی مانند ایوان، مهتابی و فضای مرکزی اصلی در کاروانسراها می‌توان گفت که کاروانسراها نه تنها محلی برای انجام امور تجاری و اقتصادی، بلکه محل ملاقات و ایجاد روابط اجتماعی نیز بوده است. کاروانسرا یکی از عناصری بود که در گذشته ارتباط بین افراد مختلف را به بهترین نحو ایجاد می‌کرد و باعث می‌شد تا آنها به اشتراکات یکدیگر در ابعاد مختلف اجتماعی پی ببرند. مردم هنگام استراحت در این مکان به تبادل اطلاعات می پرداختند و با مشاهدات و اتفاقات محل آشنا می‌شدند. بنابراین در سرزمین ایران، کاروانسراها بی‌تردید نقش مؤثری در ایجاد وحدت و اتحاد میان ایرانیان و همبستگی شهرها و دولت‌های ایرانی داشتند. بازرگانان و مسافران تا حد امکان سعی می‌کردند مسیرهایی را انتخاب کنند که هم نزدیک‌تر و هم موانع طبیعی کمتری را در مقابل داشته باشند و با برنامه‌ریزی مناسب سعی میکردند مواقع استراحت و شب‌ها را در منزلگاه‌ها و کاروانسراها بگذرانند و معاش راه در طول روز را از آنها تأمین کنند؛ بنابراین، منزلگاههای میان راهی، به‌عنوان سرپناهی در مقابل شرایط سخت طبیعی عمل میکردند و با امکاناتی چون قنات، آب انبار، یخچال، چشمه‌ها و وجود مواد غذایی در آنها امنیت معیشتی کاروانیان را تأمین می‌کرده‌اند.

د. عوامل فرهنگی کاروانسراهای دوره قاجار

سیاحت و سفر در راه‌ها دستاوردهای متفاوتی را در جریان تاریخ به یادگار گذاشته است. مهمترین و ساده‌ترین آنها، بنای ساختمانی برای آسایش و امنیت از خطرات سفر بود که غالباً در راه‌های صعب‌العبور و نواحی گرم و خشک و نواحی گرم و خشک اجرا می‌شد. ایرانیان مبدع و موجد چنین ساختمانی بودند که بعد ها نام کاروانسرا را به خود گرفت. این پدیده را می‌باید چشم‌گیرترین هنر فرهنگ و معماری تمدن ایران در طول تاریخ دانست (شانواز، خاقانی، ۱۳۹۴: ۱۵). طی قرون سپری شده، کاروانسراهای درون‌شهری و برون‌شهری که استراحتگاه کاروان‌های دورترین نقاط معمور آن روزگاران به‌شمار می‌آمده، محل تعامل اندیشه‌ها، تقابل آداب و رسوم اقوام و ملل مختلف بوده است؛ بی‌گمان، این ارتباطها و تضارب اندیشه‌های گوناگون، تأثیری شگرف بر زندگی مردم این مرز و بوم کهن داشته است. در این دوره اغلب مردم بیشتر در قهوه‌خانه‌ها حضور به هم می‌رساندند تا بتوانند درباره شعر و ادبیات به گفت و نظر پردازند. از دیدگاه سبک معماری، در دوره قاجار، تنوع نقشه‌ها به اوج شکوفایی رسیده بود؛ به‌گونه‌ای که در روستاها و شهرها و نیز معابر کوهستانی و در مراکز اقتصادی همچون بازارها کاروانسرا و رباط‌های برون‌شهری با ویژگی‌های متفاوت کاربردی ساخته می‌شدند. از این نماها و بناها نمونه‌های بسیاری در ایران زمین وجود دارد؛ از کرانه‌های رود ارس گرفته تا خلیج فارس؛ همه معماری‌ها و بناها معرف ذوق و مهارت معماران و استادکارانی است که در طول ادوار گذشته تلاش کرده‌اند در مسیر زیبایی و گسترش کاروانسراها و نیز تکامل آنها گام بردارند. در عصر قاجار، هنر و ادبیات کاملاً برخاسته از متن جامعه

بود، برخلاف عصرهای گذشته که هنرمندان و ادیبان به دربار وابسته بودند که در اینصورت ادبیات و هنر مختص نخبگان و دربار بوده است. بیشتر نقالان، شعرا، نقاشان و موسیقی‌دانان این عصر از مرم کم‌سواد بوده‌اند. هرآنچه در مورد شعر و شاعری در عصر قاجار، از دربارها به مردم گفته شده درباره هنرهای دیگر نیز صادق و درست است (نیکوبخت و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۹۳).

کاروانسراها در زمان قاجار چه کاربردی داشتند؟

این ابنیه پراکنده، در رفع خستگی مسافران و همچنین در برابر ناسازگاری و قهر نابهنگام طبیعت، طوفانهای مهیب شن، بوران برف و باران، سرمای شدید گردنه کوهها و گرمای سوزان اقلیمی صحاری و کویرهای گسترده ایران آسایشگاه می‌آمدند. علاوه بر این، کاروانسراها پناهگاه امنی برای کاروانیان در برابر دزدان و راهزنان که پیوسته در راهها کمین آنها می‌نشستند، بودند. (احسانی، ۱۳۸۱: ۱۶). کاروانسراها از جمله آثار ارزشمند معماری ایرانی هستند که از زمان‌های بسیار قدیم به دلایل مختلف ارتباطی از جمله جریان‌های اقتصادی، جغرافیایی، نظامی و مذهبی ساخته شده و در دوره‌های گونه‌گون به تدریج رشد کرده و گسترش یافته‌اند. به همین منظور تأسیسات میان‌راه‌های مختلفی همچون میل‌ها و چاپارخانه‌ها، راهدارخانه‌ها، کاروانسراها و پل‌ها ساخته شدند. از جمله یادگارهای پر ارزش ایران که از روزگاران کهن به علل نظامی و اقتصادی و مذهبی بنیاد شده و در ادوار مختلف، به تدریج توسعه و گسترش یافته، کاروانسرا است (کاویان و غلامی، ۱۳۹۵: ۵۰). کاروانسراها گرچه نام‌های گوناگونی دارند، در اصل علل بنیاد و پیدایش آن را میتوان نیاز شدید کاروان و کاروانیان به استراحت در طول سفر دانست (کیانی، ۱۳۹۳: ۲۶۶). کاروانسراها یکی از موفقیت‌های ایرانی‌ها در معماری است و در هیچ کجا کارکرد و ساختار مشابه آنها را به این کاملی می‌توان دید (پوپ، ۱۳۷۰: ۲۳۸).

در حکومت قاجار نیز همچون دوره صفویه راه‌ها و کاروانسراها در تسریع و بهبود ارتباط میان پایتخت و مراکز ولایات نقشی مهم داشتند و سیاست‌های تمرکزگرایانه دو حکومت را یاری می‌رساندند؛ زیرا همچون اقتصاد و تجارت، در زمینه سیاسی و نظامی نیز سیاست تمرکزگرایی اتخاذ شده بود. یکی از مهمترین عوامل، اهمیتی است که اسلام برای مراقبت از مسافران و ابن‌السبیل قائل است. در قرآن هر گاه از رسیدگی به خویشاوندان، فقرا و یتیمان یاد شده، از ابن‌السبیل نیز یاد شده است؛ به همین دلیل کاروانسرا در زمره مؤسسات عام‌المنفعه در میان مسلمانان قرار گرفته و توجه به آن به‌مثابه ساختن مسجد و مدرسه و حمام، به‌عنوان امور خیر به شمار می‌آمده است. از این رو هم حاکمیت به دلیل ویژگی‌های اقتصادی و نظامی کاروانسراها (اعم از حمل و نقل مالیات یا خزانه دولت) و هم عموم مردم سعی در ساخت و نگهداری کاروانسراها داشتند.

به پیشینه رساندن ضرب امنیت بازرگانی و انگیزه‌های تجاری در ایران از دیگر دلایلی است که می‌توان به‌عنوان موضوعاتی اهمیت‌افزا مطرح کرد. هلن برند، هنگامی که از ساخت چنین سازه‌های عمومی‌ای در قرن پنجم و ششم هجری قمری یاد می‌کند، دو علت را یادآور می‌شود که می‌توان آن را به دوران قاجار تعمیم داد: اول، ثروت و دوم، ایمان اسلامی. این عقیده که ساختن کاروانسرا برای رفاه عمومی وظیفه حاکمان مسلمان است در اوایل دوره میانی اندیشه اسلامی در یکی از اولین نمونه‌های ادبی به نام «مرآت‌الامرا» که نامه‌ای از عبدالله‌بن طاهر به پسرش است ظهور کرد. او به پسرش توصیه کرد تا برای رفاه عمومی، کاروانسرا بسازد؛ نظام‌الملک نیز در سیاست‌نامه خود چنین نظراتی را بیان کرده است.

کاروانسراها در دوره قاجار به طور کلی چه اهمیت و ویژگی‌هایی داشته‌اند

سبک معماری، مکان و منطقه، مصالح سازه و موقعیت جغرافیایی نقش مهمی را در به وجود آمدن چنین بناهایی دارا بوده است. در کاروانسراها معمولاً اتاق‌های مسافر در اطراف حیاط بوده، پشت آن اصطبل قرار داشته است. درهای ورودی اصطبل‌ها در چهار سوی داخلی سازه قرار می‌گرفته و گاهی در ایوان ورودی حیاط باز می‌شده است. ساخت کاروانسرا در دوره قاجار نیز مانند گذشته ادامه یافت. از حیث نقشه و طرح، کاروانسراهای دوره مذکور عموماً از نوع چهار ایوانی هستند و از نظر مصالح سازه، بر خلاف دوره

قبل که از آجر و سنگ ساخته می‌شد، معمولاً از خشت استفاده می‌شود. در واقع پس از مستقر شدن حکومت مرکزی در ایران، به دلیل گسترش تجارت، تعداد زیادی از مسافران به صورت کاروانی بزرگ به سفر می‌رفتند؛ و ایرانیان با بهره‌گیری از هوش خود، کاروانسراها را به گونه‌ای ساختند که حفاظت از آن تضمین شود. مسافران نیز در برابر تعرض و حملات راهزنان و سارقان تأمین و محافظت شوند. در این دوره برای کاروان‌هایی که با تعداد زیادی مسافر با کالا و چهارپا وارد می‌شدند، فضاهایی به صورت اتاق‌ها و ایوان‌های انفرادی برای مسافران، اتاق‌های مجزا برای چهارپاداران و اصطبل‌هایی ویژه چهارپایان در نظر گرفته شد. نرده‌ها بجای لایه‌های گل، از خشت خام و در مرحله بعد از آجر پخته شده به ارتفاع ۶-۷ متر و قطر ۸۵ سانتی متر ساخته شده است. در این زمان برای محافظت از ساختمان در برابر سارقان و متعرضان، برج‌هایی نیم دایره‌ای و استوانه‌ای شکل در چهار سوی بنا و در صورت نیاز در امتداد دیوارها در فواصل معین قرار می‌دادند.

کاروانسرا دارای دروازه‌ای مستحکم و دو تکه از چوب ضخیم کاج، گردو و افرا بود که با میخ‌های آهنی بلند و تسمه‌های چوبی به هم متصل می‌شد. این دروازه‌ها که روی پاشنه‌های آهنی حرکت می‌کردند، در سنگی توخالی قرار داشتند. چارچوب در توسط تیرهای سنگین در دو طرف درب نگه داشته می‌شد. درها با پیچ و مهره‌های چوبی محکم و دندانه‌دار قفل شده بودند. علاوه بر این، انواع چفت کشو آهنی بر روی درب‌ها تعبیه شد. قفل‌ها ابتدایی و به شکل لوله‌های استوانه‌ای بودند که با کلیدی پیچی باز و بسته می‌شدند. در قسمت فوقانی بنا اتاق‌هایی ساخته شده بود که محل رصد و حفاظت درب کاروانسرا بود؛ به همین دلیل نگهبانان و کاروانسراداران از این اتاق‌ها - که رو به بیرون بودند - به عنوان سنگر و دفاع از در استفاده می‌کردند؛ برای این کار سوراخ یا دریچه‌ای به نام سرب‌افکن در معماری ساختمان تعبیه شده بود که از آن آب جوش، سرب یا روغن یا مایع داغ دیگری برای دفع مهاجم از محل به پایین می‌ریختند. در زمان‌های غیر بحرانی از این اتاق‌ها برای اسکان مسافران ثروتمند و مقامات دولتی استفاده می‌شد (فرشچی و حاجی زمانی، ۱۳۹۸: ۶-۴). بنابراین، بناهایی که در مسیرهای کاروانی ساخته می‌شدند بسته به وضعیت اقلیمی، عملکرد و موقعیت آن ساختمان‌ها گونه‌ها، اشکال و ترکیبات گوناگونی داشتند و از مصالح مختلفی ساخته می‌شدند. از قدیم‌الایام کاروانسراها مستراح (دستشویی) نداشتند و مسافران در بیابان‌های اطراف کاروانسراها یا در گوشه تاریک اصطبل نیازهای خود را برطرف می‌کردند. گاهی در گوشه پنهان کاروانسرا در زیر برج‌ها تعدادی آبریزگاه بنا می‌شد. بعدها با وجود تعداد بسیار مسافران، تعداد مستراح کاروانسراهای بزرگ از چهار عدد فراتر نرفت، اما در دوره قاجار به دلیل حفظ سلامت کاروانسراها مشکل آبریزگاه را مورد توجه قرار دادند و به تعداد کافی مستراح تجهیز کردند. تمامی آبریزگاه‌ها از طریق یک کانال عمیق به دهانه چاه خروجی داشتند (همان، ص ۹۳).

کاروانسراهای دوره قاجار از نظر معماری چه ویژگی‌هایی داشتند؟

الف. جنبه‌های معماری کاروانسراهای قاجار

رواج کاروانسراها در کشور ایران و سیر تطور آن در ازمنه گوناگون به نوع شرایط اجتماعی، اقتصادی، مذهبی و غیره وابسته بوده است. پایه معماری این کاروانسراها نیز مانند دیگر بناها پیرو سبک و سنت رواج‌یافته در زمان خود بوده است. به این ترتیب می‌توان چنین انگارید که کاروانسراهای مربوط به ماقبل اسلام هم پیرو شیوه معماری زمانه خود بوده، سبک معماری ویژه‌ای نداشته است. سبک معماری، مکان و منطقه، مصالح ساختمانی و موقعیت جغرافیایی نقش مهمی در ایجاد چنین بناهایی داشته است. در کاروانسراها معمولاً اتاق‌های مسافر در اطراف حیاط ساخته می‌شوند و در پشت آن اصطبل قرار می‌گیرد؛ درهای ورودی اصطبل‌ها در چهار گوشه داخلی بنا قرار دارند و گاه به ایوان ورودی حیاط باز می‌شوند. در دوره صفویه، طراحی معماری کاروانسراها گوناگونی بیشتری یافت و افزون بر کاروانسراهای چهار ایوانی، کاروانسراهای کوهستانی، مدور، هشت ضلعی و بیابانی، بسته به موقعیت جغرافیایی و مکانی ساخته شد. در دوره زندیه، افشاریه و قاجاریه کاروانسراسازی مانند گذشته ادامه یافت. از نظر طرح و نقشه،

کاروانسراه‌های دوره مذکور عموماً از نوع چهار ایوانی بوده و از نظر مصالح ساختمانی، بر خلاف دوره قبل که از آجر و سنگ بود، معمولاً از خشت استفاده می‌شود. کاروانسرا در دوره‌های مختلف تاریخی به ویژه در نحوه شبکه‌های ارتباطی از جایگاه بالایی در معماری ایرانی برخوردار بوده است. توسعه و گسترش کاروانسراه‌های ایران در ادوار گوناگون به وضعیت اجتماعی، اقتصادی، مذهبی و ... بستگی داشت و تشکیل و رشد آن به موارد فوق مربوط می‌شد. یادآوری این مسئله بایسته است که سبک معماری، مکان و منطقه، مصالح ساختمانی و موقعیت جغرافیایی نقش مؤثری در ایجاد چنین بناهایی داشته است. سبک ساخت و معماری کاروانسراها از قدیم الایام تا به امروز تغییر چندانی نکرده است و معمولاً سبک ساخت آن ایجاد باره‌بند و حجره‌هایی است که در اطراف حیاط محصور ساخته شده‌اند، اما هر کدام ویژگی‌های خاص خود را دارند: از انواع ساباط ساده گرفته تا کاروانسراه‌های بزرگ با طرح‌های معماری جالب که در گوشه و کنار دیوارها برج‌هایی قرار داده اند به طوری که دروازه بین دو برج یا شبه ستون قرار گرفته و دارای سردری است که گاه بر بالای آن سازه‌ای دو طبقه‌ای ساخته‌اند.

با بررسی معماری کاروانسراه‌های دوره قاجار می‌توان به انطباق آن با اصول معماری پایدار پی برد که نتایج حاصل از این بررسی در ذیل بیان می‌شود: اصل نخست: معماری پایدار: حفظ انرژی: کالبد بسیار ضخیم با مصالح بنایی (خشت، آجر و سنگ) به‌عنوان خازن حرارتی جهت تعدیل دمای ساختمان، قرارگیری اصطبل در پشت اتاق مسافران از نظر حرارتی. اصل دوم: هماهنگی با اقلیم: درون‌گرایی و یکپارچگی پوسته خارجی بنا جهت خنک کردن فضای داخل حیاط، استفاده از بادگیر جهت تهویه هوا و خنک کردن فضای داخلی در برخی کاروانسراه‌های حاشیه کویر، بلند بودن کف اتاق مسافران جهت محافظت از عوامل جوی و در نظر گرفتن ایوانچه‌هایی در جلو اتاق‌ها به‌منظور تأمین سایه.

اصل سوم: کاهش استفاده از منابع جدید مصالح: استفاده از مصالح بوم‌آورد برای ساخت بنا مانند: آجر، خشت و سنگ و نیز استفاده از کاهگل به‌عنوان عایق جهت جلوگیری از انرژی گرمایش درون فضاها در زمستان. اصل چهارم: برآوردن نیازهای ساکنان: طراحی فضاهایی مانند آب انبار، باره‌بند، آبریزگاه، حمام، بازارچه، و ... جهت برآوردن نیازهای کاروانیان و نیز تعبیه بخاری در اتاق‌ها برای گرمایشی و پخت‌وپز. اصل پنجم: هماهنگی: اکثر کاروانسراه‌های در دشت‌ها و زمین‌های مسطح و در کنار راه‌های اصلی و کاریزها بنا شده‌اند.

اصل ششم: کل‌گرایی: کاروانسراه‌های دشت فلات منطبق با اصول معماری پایدار بوده و دارای ویژگی‌هایی از جمله استفاده از مصالح بومی سازگار با اقلیم، ضخیم بودن کالبد بنا جهت تعدیل دمای ساختمان، استفاده از پوشش گنبد و طاق و عناصر اقلیمی منحصر به فردی چون آب‌انبار، هماهنگی این موارد با نیاز مسافران به یک معماری پایدار منجر شده است.

ب. کاروانسراه‌های قاجاریه و معماری غربی

از نظر معماری، کاروانسراه‌های ایران متنوع بوده و معماران ایران از طرح‌ها و نقشه‌های گوناگونی برای ایجاد کاروانسراها استفاده می‌کردند. تنوع طرح‌ها و نقشه‌های کاروانسراه‌های ایران ایجاب می‌کند که این کاروانسراها به گروه‌های مختلف تقسیم شوند و خصوصیات و ویژگی‌های هر گروه جداگانه مورد بررسی قرار گیرد. سبک معماری دوره قاجار، معماری قرن ۱۳ و ۱۴ است؛ در واقع، این دوره را دوره گرایش به سبک معماری غربی می‌دانند. این گرایش البته در دوره صفوی، زندیه و افشاریه آغاز شده بود، اما در این دوره شدت بیشتری یافت؛ با این حال، بناهای معماری زیادی هم در این دوره بنا شد که از آن جمله می‌توان به کاخ گلستان، مدرسه آقابزرگ، مسجد و مدرسه سپهسالار، تکیه دولت، دارالفنون، بازار تهران، نگارستان، قصر فیروزه، قصر دوشان‌تپه و مسجد سلطانی اشاره کرد. از دیگر آثار این دوره می‌توان به خانه طباطبایی و خانه بروجرودی ساخته علی مریم کاشانی اشاره کرد.

سنت‌گرایان در این راه تا آنجا پیش می‌روند که معماری سنتی را جلوه مستقیم مذهب دانسته و میان اجزای معماری سنتی و اسمای الهی رابطه برقرار کرده و گنبد را نشانه جمال و منار را نشانه جلال خداوند دانسته‌اند؛ گنبد در عین حال که سقفی است که فضای درون را از گرما و سرما حفظ می‌کند، در ضمن نماد گنبد آسمان و مرکز آن و نماد «محور جهان» هم هست که تمام مراتب وجود را در عالم هستی با پروردگار یکتا مربوط می‌سازد. قاعده هشت وجهی گنبد، کنایه از کرسی الهی و نیز عالم فرشتگان و قاعده مربع یا چهارگوشه هم، نماد جهان جسمانی روی زمین است. ساختارهای مقرنس در اینجا بازتابی از نمونه‌های مثالی آسمانی، نزول مأوای آسمانی به سوی زمین و تبلور جوهر آسمانی یا اسیر در قالب‌های زمینی هستند. شکل خارجی گنبد نیز کنایه از جمال و مناره نیز نماد جلال الهی است. قوس ایرانی به سوی بالا حرکت دارد (نصر، ۱۳۷۵: ۵۲).

چاپارخانه‌ها در دوره قاجار چه ویژگی‌ها و نقشی داشتند؟

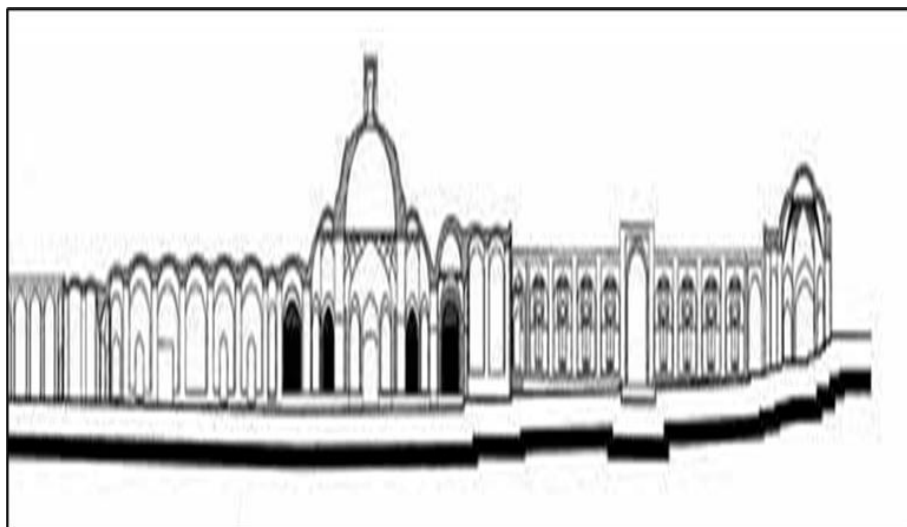
در عصر قاجار، مسافران ترجیحشان این بود که در چاپارخانه‌ها اقامت داشته باشند؛ زیرا اتاق‌های تمیزتری نسبت به کاروانسراها داشتند. چاپارها با دریافت مبلغی مسافران را به مقصدشان می‌رساندند. در حال حاضر تعداد زیادی از کاروانسراهای میان‌راهی در ایران وجود دارد اما تعداد اندکی از چاپارخانه‌های قدیم در کشور باقی مانده است. ماکسیم سیرو در کتاب خود دلیل آن را این‌گونه توضیح می‌دهد:

به علت‌های مختلف این نوع ایستگاه‌ها اکنون از بین رفته‌اند و اگر اثری از ویرانه‌هایشان باقی مانده باشد؛ زیاد قابل تشخیص نیست. در واقع این چاپارخانه‌ها بیشتر با خشت خام یا چینه ساخته شده بوده و در بسیاری از موارد در میان آبادی‌های سر راه بودند. گاهی نیز گوشه‌ای از کاروانسرا اختصاص به چاپارها پیدا می‌کرد (فرشچی و حاجی زمانی، ۱۳۹۸: ۴). از چاپارخانه‌های قدیمی که تقریباً سالم مانده کاروانسرای میبد است. این نوع ساختمان‌ها نیز همانند کاروانسراها دارای برج و محافظینی جهت تأمین امنیت افراد چاپارخانه بوده است. این‌گونه بناها به تبعیت از دیگر فلات مرکزی ایران، یک حیاط مرکزی داشتند و آخورها دورتادور حیاط بود. پشت آخورها اصطبل‌ها قرار داشتند و در فصل زمستان چهارپایان در آنجا نگهداری می‌شدند. در سمت دیگر خانه میان حیاط و در ورودی ساختمان بود، اتاق‌هایی جهت اقامت چاپارها و گاهاً مسافران آماده شده بود.

در رأس تشکیلات چاپار در دوره قاجار تا سال ۱۲۹۱، منصب چاپارچی‌باشی قرار داشت که مستقیماً از جانب شاه برگزیده می‌شد (عبدلی فرد، ۱۳۸۳: ۸۷). چاپارچی‌باشی‌ها معمولاً اداره هر مسیر معین را به فردی، که نائب چاپارخانه، چاپارخانه‌چی یا چاپارچی یا مباشر نام داشت، اجاره می‌دادند. ابواب جمعی چاپارخانه (شامل ضابط و محرر احکام، مشرف، غلام و شاگرد چاپارخانه، مهتر، جلودار و فراش) با اشراف نائب کار می‌کردند. حقوق سالانه نائب چاپارخانه در سال ۱۲۵۷ق، پنجاه تومان و یک خروار جو بود. حقوق نائب در سال ۱۳۲۴ ماهی سه تومان بود. تأمین و آماده نگاه داشتن اسب‌های سالم به تعداد کافی، استخدام شاگرد چاپار و غلام، نگهداری و تعمیرات ساختمان چاپارخانه، تهیه امکانات رفاهی برای چاپاران و مسافرانی که در چاپارخانه بیتوته می‌کردند، حسابرسی هزینه‌های سالانه چاپارخانه و گزارش آن به مسئول آن خط چاپاری و درخواست تنخواه مالی و جنسی برای چاپارخانه، از وظایف نائب چاپارخانه بود (همان، ص ۱۲۱). در دوره قاجاریه، نائب چاپارخانه، لباس مخصوص، شامل نیم‌تنه آبی‌رنگ و کلاه پوستی می‌پوشید. لباس مخصوص شاگرد چاپار، نیم‌تنه‌ای نمدی و شلواری آبی‌رنگ و فراخ بود. در سال ۱۲۷۱، در زمان محمداسماعیل خان چاپارچی‌باشی، مقرر شد که طبق طرحی که صدراعظم مشخص می‌کند، قطعه‌های نشان برای غلام‌های چاپاران بسازند و به کلاه آنها نصب کنند تا در طول مسیر شناخته شوند. در سال ۱۲۷۴، مقرر شد که کلاه چاپارها دو رویه باشد و قیمت آن بین دو تومان تا سه هزار دینار؛ همچنین پوشیدن لباس ترمه کشمیری و کرمانی برای چاپارها ممنوع شد. با استخدام موسیو ریدر، مستشار اتریشی و کارشناس پست، در سال ۱۲۹۲ق تغییرات عمده‌ای در تشکیلات پستی و چاپاری به‌وجود آمد و پست ایران وارد مرحله جدیدی شد (همان، ص ۱۹۵). سرانجام، در سال ۱۲۹۷، با تشکیل وزارت پست، اداره چاپارخانه‌ها نیز تحت هدایت این وزارتخانه قرار گرفت و به تدریج چاپارخانه‌ها به کلی از بین رفتند و جای خود را به وزارت پست و تلگراف و تلفن دادند.

نمونه‌ای فاخر از دوره قاجار

کاروان‌سرای سعدالسلطنه به دستور «سعدالسلطنه»، حاکم وقت قاجاریه قزوین، ساخته شد. این سرا از بزرگ‌ترین کاروانسراهای پوشیده در قزوین است؛ همچنین مرکز تجاری داخلی شهری است که وسعتش بیش از ۲/۶ هکتار بوده که در سال‌های پایانی حکومت ناصرالدین‌شاه بنا شد. ارزشمندترین قسمت این کاروانسرا، چهار سوق آن است که با تقاطع قائم دو راسته ایجاد شده است؛ همچنین بر فراز آن گنبد بزرگی قرار دارد که با مهارت تمام استادکاران کاشیکاری شده است. چهار طرف گنبد را چهار نیم‌گنبد فراگرفته‌اند که فضا را بزرگ‌تر نشان می‌دهند.

پرداخت و تزئین بیشتر حیاط‌ها که فضاهای شاه‌نشین که عموماً در انتهای ایوانها قرار دارد؛ رشد فضای هشتی و شاه‌نشین فراز آن و پیش آمدن از بدنه ورودی کاروانسرا در ترکیب با سردر؛ ایجاد فضاهای خصوصی در برخی از کاروانسراها که یا در گوشه‌های کاروانسرا یا در میانه اضلاع ورودی ساخته می‌شدند، به‌وسیله دهلیزی به هشتی یا حیاط مرکزی راه می‌یافتند؛ یک نمونه از این شکل، کاروانسرای سعدالسلطنه (سرای سعادت) که دارای ۵ حیاط اصلی است. ورودی اصلی کاروانسرای سعدالسلطنه از خیابان امام خمینی (رشت سابق و پهلوی سابق تر) است که ۴ طاق نما در طرفین داشته و سقف آن نورگیر ندارد و به صورت عرقچین ساخته شده است و خیابان را به حیاط اصلی سرای سعدالسلطنه متصل می‌سازد. حیاط اصلی که بزرگ‌ترین حیاط کاروانسرا حساب می‌شود، حیاط سعدالسلطنه است. این ۳۰۷۳ متر مربع است که ۱۵۹۳ متر مربع آن فضای حیاط و باقی، فضای بسته و نیمه باز را تشکیل می‌دهند و در چهار جانب آن حجرات یک طبقه که از کف حیاط سعدالسلطنه یک متر فاصله دارند ساخته شده است. حیاط سعدالسلطنه چهار ایوانی است و آجرکاری آن به شیوه خفته راسته بوده و سقف ایوان‌ها دارای تزئین رسمی‌بندی است. درهای حجره‌های حیاط سعدالسلطنه کاروانسرا برخی ارسی است و برخی شرقی و غربی از جنس چوب و تزئینات آجر کاری ساده‌ای در روبنا داشته و در داخل نیز دارای سقف‌های گنبدی و گاه طاق‌نماهای به صورت طاقچه در طرفین و نورگیرهایی در سقف بوده و دیوارها روکش گچ داشته و کف حیاط سعدالسلطنه کاروانسرا بدون پوشش و خاکی است. البته کف ایوان‌ها و راهروهای جلوی حجره‌ها سنگ‌فرش شده و در تقاطع ضلع‌های چهارگانه حجره دو گوشه ساخته شده است. طاق نمای حجرات تزئینی ساده داشته و کف آنها موازی‌تیک است.

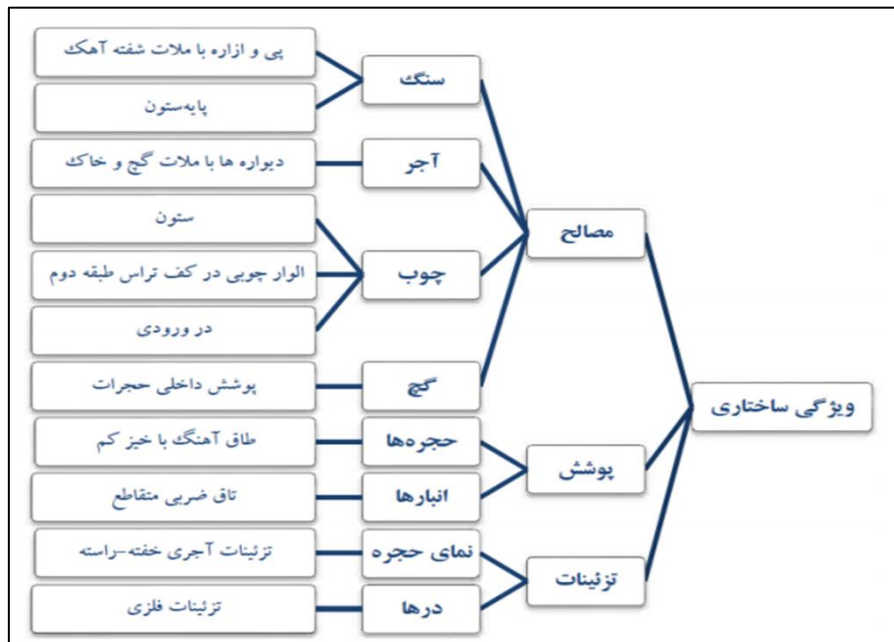
نتیجه‌گیری

یافته‌های منتج از مطالعات پژوهش‌گر نشان داد که درباره کارکرد و اهمیت کاروانسراها باید گفت به لحاظ فراهم آوردن شرایط رفاه و امنیت برای کاروان‌های تجاری در مسیرها نقش مؤثری در گسترش روابط انسانی ایفا می‌کردند. در بعد مردم‌شناسی و

فرهنگ عامه از مجموعه آثار ادبی و اشعاری که در محافل و اجتماعاتی که گاه‌ها چه در قهوه‌خانه‌ها و چه در کاروانسراها تشکیل می‌شده است؛ در شناخت فرهنگ عامه نقش بسزایی ایفا می‌کند. از دیگر کارکردهای مهم کاروانسراها تأثیر آنان در سهولت تجارت، رفاه و امنیت تجار از آسیب راهزنان و آشنایی با محصولات و تولیدات اقوام و ملل گوناگون است که این مهم عموماً در اجتماعات موجود در کاروانسراها رخ می‌داده که بر اهمیت این ابنیه افزوده است. مطالعه طریقه ساخت بنای کاروانسرا به شناخت سبک و روش معماری هر دوره کمک شایان توجهی می‌کند. تفاوتی که در ساخت ابنیه کاروانسرا در مناطق مختلف مشاهده می‌شود حاکی از تفاوت شرایط زیست‌محیطی آن منطقه است. همان‌طور که پیش از این نیز گفته شد، طریقه ساخت کاروانسراها در مناطقی دارای حیات مرکزی است. در مناطق بیابانی با سقف‌های گنبدی شکل که تردد هوا در آنان آسان‌تر باشد و این قبیل تفاوت‌ها که در جایگاه خود مورد بحث و بررسی قرار داده شد. آنچه از این تحقیق برمی‌آید این است که تا حدی سوء مدیریت و عدم کفایت شاهان قاجاری رفته‌رفته از عظمت رشد و شکوفایی کاروانسراها می‌کاهد. همان‌طور که اشاره کردیم در آثار باقی‌مانده از دوره قاجار از کیفیت ساخت این بناها کاسته شده و گاه حتی نوع خشتی که در ساخت بناهای مربوط به عصر قاجار است، کیفیت پایین‌تری دارد تا جایی که به‌مرور این ابنیه متروکه شده و به‌طور کلی از رونق می‌افتند. حفظ و حراست از آثار به جای مانده از دوره‌های پیشین از اهمیت بالایی برخوردار است و این مهم چند سالی است به همت سازمان میراث فرهنگی و گردشگری و به‌منظور توسعه گردشگری و جذب توریست در دستور کار قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان داد که از نظر معماری کاروانسراهای ایران متنوع بوده‌اند. معماران ایران از طرح‌ها و نقشه‌های گوناگونی برای ایجاد کاروانسراها استفاده کردند. این تنوع در معماری کاروانسراهای دوره قاجار، به‌ویژه گیلان اعجاز‌انگیز و بی‌سابقه است و هر ساله این بناهای تاریخی، مقصد گردشگری مسافران داخلی و حتی خارجی قرار می‌گیرند. استان گیلان افزون‌بر این دارای کاروانسراهای تاریخی متنوعی از قبیل چینی جان، طاقی کوچک، سعادت، ملک، تی‌تی و غیره است که در جذب گردشگر بسیار مؤثرند.

جدول ۱. ساختار ویژگی‌های معماری کاروانسراهای دوره قاجار

معماری کلان	تزیینات
استفاده از پنجره‌های عمودی مشبک استفاده از رنگ قرمز یا اغوانی در کاشی‌های خشتی هفت‌رنگ ایجاد ایوان عظیم و مرتفع در ورودی‌ها مرکزیت بنا با ستون و سرستون‌ها تبدیل سه دری‌ها به دو دری سقف شیروانی	استفاده از کاشی‌های منقوش (نقوش اسلیمی و هندسی) استفاده از رنگ‌ها در پوشش‌ها و آمودهای بنا، تسلط رنگ آبی استفاده از نقش‌های روایتی بر دیوار کاخ‌های صفوی (کارگری). استفاده از آئینه کاری به‌عنوان تزیین جدید و مجلل
تغییرات در پوشش‌ها و جایگذاری پایه‌ها و دیوارها گنبدسازی از لحاظ ساخت‌وساز تغییر چندانی ندارد کشیده‌تر شدن ساقه گنبد و استفاده از نور بیشتر جهت عظمت بخشیدن به بنا ساده‌تر، ظریف‌تر و باریک‌تر شدن گلدسته‌های مسجد	نورپردازی با توجه به جهت تابش آفتاب و رعایت سنت درون‌گرایی (نورپردازی چشمگیر مسجد شیخ لطف الله...) استفاده از گچ‌تراش با گچ معرق (مسجد میدان ساوه) رواج آجر تیشه‌دار و آب ساب با جلوه بیشتر و دوام کمتر قواره بری (برش چوب به شکل منحنی)

منابع

۱. دهخدا، ع. ا. (۱۳۷۷). لغتنامه دهخدا. مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۲. خداپرستی، ف. (۱۳۷۶). فرهنگ جامع واژگان مترادف و متضاد زبان فارسی. مرکز چاپ و نشر کتابهای درسی.
۳. رشیدالدین فضالطه. (۱۲۶۷-۱۲۷۴ ق.). روزنامه وقایع اتفاقیه، شماره‌های ۱، ۲، ۳، ۲۲۳، ۳۷۱.
۴. سهیلی، ج.، و رسولی، ن. (۱۳۹۵). مطالعه تطبیقی نحو فضای معماری کاروانسراهای دوره قاجاریه (مطالعه موردی: کاروانسراهای قزوین و کاشان). هویت شهر، ۱۰(۲۶)، ۴۷-۶۰. <https://sid.ir/paper/154711/fa>
۵. پیری، س.، و افشاری آزاد، س. (۱۳۹۵). مطالعه کاروانسراهای درونشهری دوره قاجار همدان نمونه موردی: کاروانسرای حاج صفرخانی. پژوهشهای باستانشناسی ایران، ۶(۱۱)، ۲۰۷-۲۲۱. <https://sid.ir/paper/245115/fa>
۶. خاکسار بختیاری، ف. (۱۳۹۵). کاروانسراهای تهران، ورامین و ری از دوره صفویه تا دوره قاجار (اهمیت، کاربری، خاصهها و تحولات) [پایاننامه کارشناسی ارشد]. دانشگاه تهران.
۷. سیرو، م. (۱۳۷۵). راههای باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آنها (م. مشایخی، مترجم). سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
۸. سیرو، م. (بی تا). کاروانسراهای ایران و ساختمانهای کوچک میان راه (ع. بهنام، مترجم). سازمان ملی حفاظت از آثار ملی ایران.
۹. عبدلیفرد، ف. (۱۳۸۳). چاپارخانه‌ها و راههای چاباری در ایران. انتشارات هیرمند.
۱۰. فرشچی، ح.، و حاجی زمانی، م. (۱۳۹۸). بررسی کاروانسراهای ایران و بناهای وابسته به آن. نشریه معماریشناسی، (۷).
۱۱. نیکنامی، ک.، و دهپهلوانی، م. (۱۳۹۲). توسعه گردشگری راه ابریشم، فرصتها و چالشها. کنفرانس ملی جغرافیا، گردشگری، منابع طبیعی و توسعه پایدار.
۱۲. کیانی، م.، و کلاریس، و. (۱۳۶۲). فهرست کاروانسراهای ایران. سازمان حفاظت آثار باستانی ایران.
۱۳. هیلن براند، ر. (۱۳۸۳). معماری اسلامی شکل کارکرد و معنی (ب. آیتاللهزاده شیرازی، مترجم). بینا.